

¹ Ископавања су део заједничког пројекта Археолошког института и Народног музеја у Краљеву. Овогодишње радове (од 10–22. августа 1998. године) обавила је стручна екипа у саставу: М. Томовић, виши научни сарадник Института и руководиоца ископавања, Т. Михајловић, кустос Музеја у Краљеву, М. Игњатовић, студент археологије Филозофског факултета у Београду и В. Генералски, апсолвент Архитектонског факултета у Београду. Ископавање је финансирало Министарство културе Републике Србије и СО Рашка.

² До сада су о археолошким истраживањима рударско-металуршког комплекса објављени следећи радови: М. Томовић, В. Богосављевић, Касноантички рударско-металуршки комплекс на западном Копаонику, *Гласник САД* 9, Београд 1993, 236–241; М. Томовић, В. Богосављевић-Петровић, Зајачак на западном Копаонику. Касноантички рударско-металуршки центар, *Археолошка археометалургија-Archaeometallurgy* 2, Београд 1985, 1–4; М. Томовић, В. Богосављевић-Петровић, Зајачак, Кремићи. Касноантички рударско-металуршки комплекс, *Старинар* XLVIII/1997, Београд 1997, 211–213.

СОФИЈА ПЕТКОВИЋ, Археолошки институт, Београд
 СВЕТОЗАР ЈОВАНОВИЋ | Завичајни музеј, Књажевац

АРХЕОЛОШКА ИСКОПАВАЊА РИМСКОГ УТВРЂЕЊА TIMACUM MINUS КОД СЕЛА РАВНА, ОПШТИНА КЊАЖЕВАЦ ТОКОМ 1997–1998. ГОДИНЕ – СЕКТОР ЈУЖНЕ КАПИЈЕ

Археолошки институт у Београду од 1975. године, у континуитету врши систематска археолошка истраживања римског утврђења *Timacum minus* у сарадњи са Завичајним музејом у Књажевцу. Директор пројекта од 1975. до 1997. године био је др Петар Петровић, који је, са сарадницима, углавном и публиковао резултате археолошких истраживања као и епиграфске споменике са овог локалитета.¹

После прераног и изненадног губитка др Петра Петровића, Археолошки институт у Београду и Завичајни музеј у Књажевцу наставили су започета археолошка ископавања на сектору јужне капије утврђења (*Porta praetoria*), пре свега у циљу припреме овог изузетног објекта за заштиту и конзервацију.²

Током 1997. године³ вршена су археолошка ископавања на сектору јужне капије у квадратима О XXVII, Р XXVII, Q XXVII, Р XXVIII и Q XXVIII (слика 1), односно у унутрашњости западне куле јужне капије, на простору саме капије и улице, која је спајала јужну и северну капију (*decumanus*), као и у унутрашњости утврђења, иза источне и западне куле јужне капије.⁴

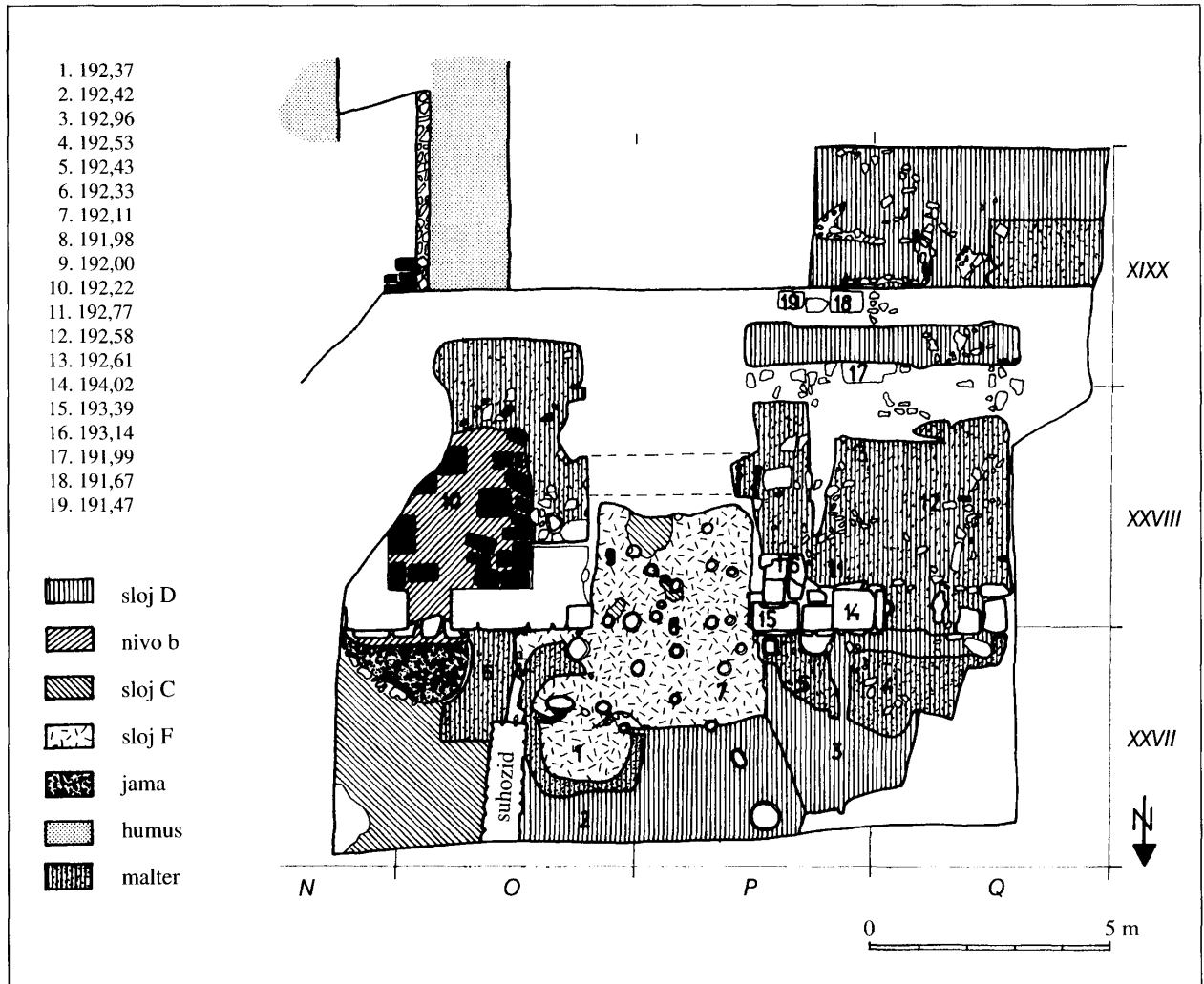
У следећој кампањи 1998. године⁵ настављена су ископавања на сектору јужне капије. Отворени су квадрати М XXVII, М XXVIII, N XXVI, О XXVI, Р XXVI, Q XXVI и настављено је копање у квадрату Q XXVII (слика 3), да би се утврдила веза јужне капије и кула које је фланкирају са јужним беде-

мом, као и да би се истражио шири простор у унутрашњости утврђења иза овог објекта.

Резултати двогодишњих истраживања на сектору јужне капије дали су податке о стратиграфији културних слојева, као и фазама живота, односно обнове на овом делу утврђења *Timacum minus*.

Стратиграфија културних слојева на сектору јужне капије утврђења је следећа:

- У источној кули јужне капије, кв. О XXVIII:
 - слој А – сивомрка земља са шупом, пепелом, гаром и запеченом земљом (193,42–192,92 m);
 - слој В₁ – светломрка земља са шупом (192,92–192,37 m);
 - ниво b₁ – ниво паљевине са пепелом, гаром и запеченом земљом (192,35 m);
 - ниво b – под поплочан опекама (192,22 m);
 - слој С – мрка земља са пепелом;
 - слој D – зеленкастожута пескуша, супструкција пода од опека.
- У западној кули јужне капије, кв. Р–Q XXVII:
 - слој А – сивомрка земља са крупним шупом;
 - слој В – светломрка земља са шупом (193,39–192,90 m);
 - слој С – светломрка земља (192,90–192,72 m);
 - ниво с – малтерни под (192,70 m);
 - слој D – зеленкастожута пескуша, супструкција малтерног пода.

Слика 1. Основа сектора јужне капије утврђења *Tirasit minor*, истраживања 1997.

– На простору јужне капије и улице, кв. О – Р XXVII/XXVIII (слике 1 и 2):

слој А – сивомрка земља са шутом, гаром, пепелом и запеченом земљом;

слој В – светломрка земља са крупним шутом;

слој С – светломрка земља;

слој D – црвенкастомрка земља са шутом (192,46–192,20 m);

слој Е – црвенкастожута пескуша са шљунком, супструкција улице (192,20–192,00 m);

слој F – зеленкастожута пескуша, нивелациони слој (од 192,00 m).

– У унутрашњости утврђења, иза јужне капије, кв. М – N – O – P – Q XXVI / XXVII (слике 2 и 3):

слој А – сивомрка земља са шутом, пепелом, гаром и запеченом земљом (193,79–193,27 m);

ниво а – жути набој са траговима паљевине у

млађој грађевини од сувозида на простору јужне капије и улице (око 193, 20 m);

слој В₁ – светломрка земља са шутом (193,20–193,07 m);

ниво b – жути набој са ломљеном опеком и малтером, под у старијој грађевини од сувозида иза источне куле јужне капије (око 193,00 m);

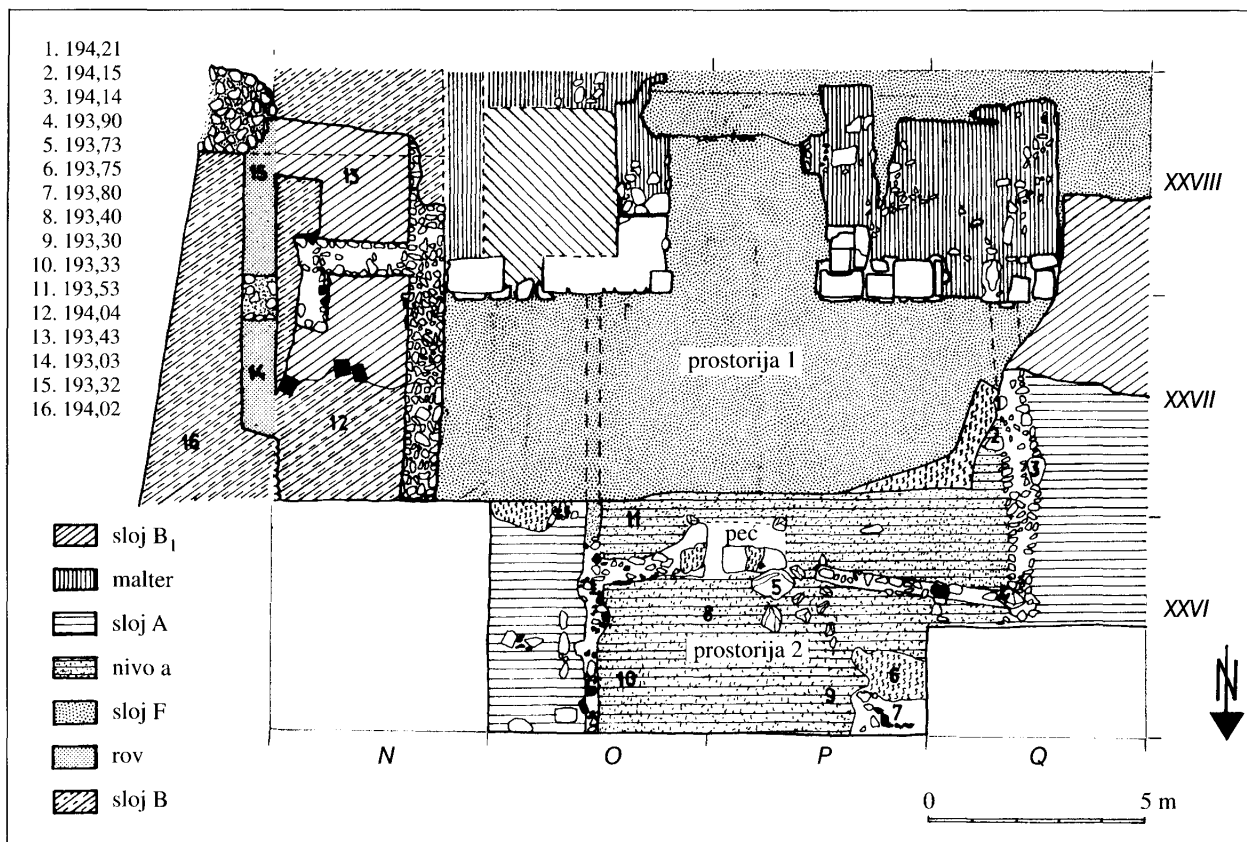
слој В – црвена пескуша изнад шетне стазе јужног бедема и нивелациони слој иза источне куле јужне капије

слој С – светломрка земља (193,00–192,45 m);

ниво с – зеленкастожути набој са траговима паљевине иза источне куле јужне капије (192,50 m)

слој D – црвенкастомрка земља са шутом (192,45–192,20 m);

ниво d – малтерна подница на шетној стази јужног бедема и у унутрашњости утврђења иза источне и западне куле јужне капије (од 192,50 до 192,20 m);

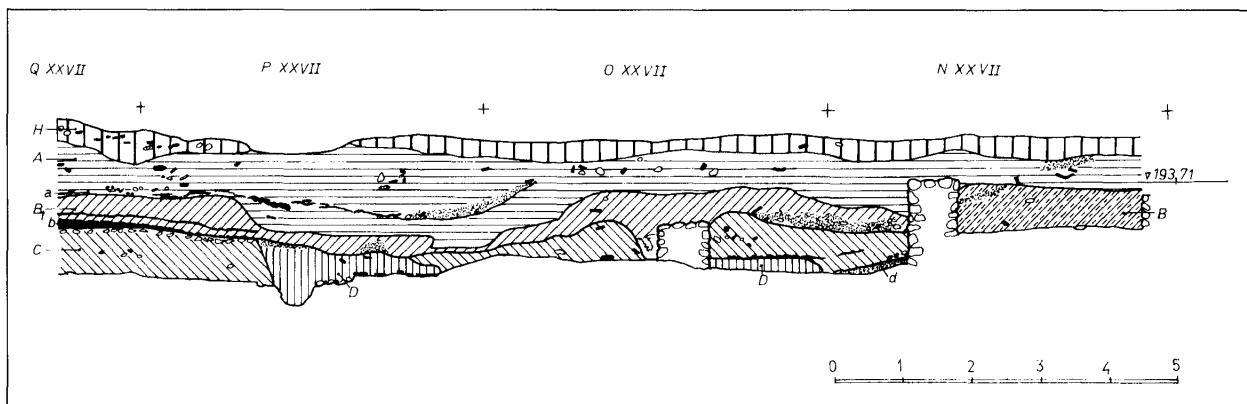

Слика 2. Северни профил секција јужне капије, истраживања 1997–1998.

слој Е – црвенкастожута пескуша са шљунком, супструкција улице (192,22–192,00 m);
 слој F – зеленкастожута пескуша, нивелациони слој (од 192,11 до 192,00 m).

Археолошким истраживањима на сектору јужне капије утврђења Tamasit minis до сада су констатоване три фазе обнове, од времена када је изграђена капија фланкирана кулама правоугаоне основе, највероватније крајем III века⁶:

I фаза – Фаза изградње јужне капије и кула од великих квадера пешчара, неправилног облика, грубо притесаних, у доњој зони⁷ и техници opus mixtum, алтерованих редова опека и ломљеног камена и облутака, у горњој зони (слике 1 и 4). Квадери пешчара, као и зид у техници opus mixtum везани су жућкастобелим кречним малтером. Темељна зона капије и кула израђена је од ломљеног камена и облутака заливених кречним малтером. Ширина капије износи 3,25 m, а димензије кула су 5,50 m x

Слика 3. Основа секција јужне капије утврђења Tamasit minis, истраживања 1998

Слика 4. Јужна капија утврђења *Tamasit minus*, са југа

Слика 5. Западна кула јужне капије са југо-запада

6,00 m. Јужна фасада капије очувана је до висине од око 3,00 m и очувани су елементи за реконструкцију лука над улазом (слике 4 и 6).⁸

Овој фази одговара ниво малтерног пода у западној кули јужне капије (слика 5) и у унутрашњости утврђења, као и ниво малтера уз јужни бедем (ниво d). Малтерни под је од жућкастобелог кречног малтера са доста речног шљунка. Од јужног бедема спушта се у виду шкарпе ка унутрашњости утврђења.

На простору улице констатована је супструкција од црвенкастожуте пескуше са шљунком (слој E).

Супструкција ове фазе је нивелациони слој зеленкастожуте пескуше у кулама, на простору капије и у унутрашњости утврђења (слој F).

Културни слој који одговара овој фази састоји се од црвенкастомрке земље са шутом (слој D), а на основу покретних налаза може се датовати у III – почетак IV века.

II фаза – Обнова на сектору јужне капије, која се огледа у ојачавању кула које је фланкирају и удвајању јужног бедема са јужне, спољне стране (слика 1). Јужни зидови кула ојачани су зидом, ширине 0,75 m, од ломљеног камена и облутака везаних малтером, а маси бедема дозидано је, у истој техници, ојачање ширине 1,30 m, тако да је укупна ширина бедема у овој фази износила 3,50 m.

Иза источне куле јужне капије овој фази одговара набој од зеленкастожуте глине изнад малтерне поднице (ниво c), а одговарајући културни слој светломрке земље (слој C) може се датовати на основу покретних налаза у средину IV века.

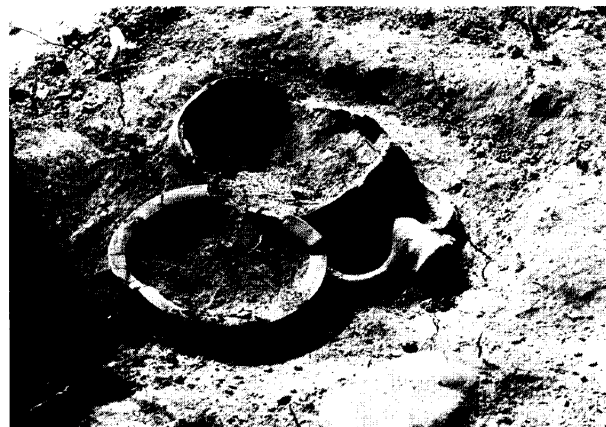
III фаза – Обнова на сектору јужне капије огледа се у преградњи капије палисадом (?), чији су трагови директа очувани у зеленкастожutoј пескуши на простору улаза у капију, између кула (слике 1 и 4). Истовремено је, можда, подигнута велика, правоугаона истурена кула, грађена у техници *opus mixtum*, која затвара улаз у јужну капију, а није обухваћена досадашњим истраживањима.

У овој фази, западна кула јужне капије запуњена је грађевинским шутом и била је ван функције, док је у источној кули скинут стари малтерни под и начињен нови од ређаних опека, које носе жиг *Cohors II Aurelia Dardanorum* (слика 6).

Овој фази припада и велика грађевина зидана у техници сувозида, од ломљеног камена и крупних облутака везаних жутом глином, прислоњена уз јужни бедем и источну кулу јужне капије, са којом је чинила архитектонску целину. Подови у просторијама ове грађевине (ниво b), такође, су поплочани опекама које носе жиг *Cohors II Aurelia Dardanorum*. У просторијама су констатовани остаци више зиданих пећи и огњишта. Грађевина није откривена у потпуности, односно њен већи део залази у северни и источни профил истражене површине.

Иза западне куле јужне капије, ова фаза представљена је нивоом жутог набоја са траговима палевине (ниво b) и великим укопом четвороугаоне основе, који је углавном испуњен шутом, пепелом и гаром.

Такође, током ове фазе, извршена је нивелација шкарпе, која полази од јужног бедема, црвеном пескушом (слој B). Исти нивелациони слој јавља

Слика 6. Источна кула јужне капије са југо-запада

Слика 7. Пећ са керамичким посудама *in situ* у просторији 1 грађевине од сувозида

се и на простору уз источну кулу, где је подигнута грађевина од сувозида.

Фаза III уништена је у пожару, који се огледа у нивоу паљевине, односно слоју пепела, гаражи и запечене земље, а одговара јој културни слој светломрке земље са шутом (слој B₁), који се према налазима може датovati у другу половину IV и почетак V века.

IV фаза – Обнова на сектору јужне капије огледа се у подизању велике грађевине са темељом од сувозида, зидовима од лепа и подом од набијене жуте глине (ниво а). Темељ је израђен од два наспрамна реда крупнијих облутака између којих је пуњење од ситнијег камења и уломака опека, везаних жутом глином. Ова грађевина велике површине затварала је јужну капију и нашла се на куле које је фланкирају, те је у овом периоду, вероватно, и велика избачена кула била ван функције (слика 6). Судећи по налазима, у овом објекту су биле смештене занатске радионице (ливачке, ковачке и за израду предмета од јелењег рога).

Грађевина од сувозида је, такође, уништена у пожару, који се огледа у нивоу паљевине (пепео, гар и запечена земља). На поду, у просторији 2 истражене грађевине, испод слоја пепела нађен је бронзани новчић цара Теодосија II (408–459), а на разрушеној зиданој пећи у просторији 1, *in situ*, дубока конична здела са хоризонталним ободом и ребраста амфора, које се могу датovati у другу половину IV–V век (слика 7). Три питоса, нађена *in situ* у просторији 2, могу се датovati у исти период. Велики

комади зида од лепа, од којих су неки имали трагове плетера, као и читава кровна конструкција од тегула и имбрекса, урушили су се у унутрашњост грађевине. Слој сивомрке земље са шутом (слој А), који покрива овај објекат садржи покретне налазе, који се могу одредити у крају IV – прву половину V века.

Ни ова грађевина није откривена у потпуности, а већим делом залази у северни и источни профил истражене површине.

Стиче се утисак да је утврђење током ове фазе изгубило првобитну функцију, јер је јужни бедем пробијен каналом ширине 0,90 m, дубине око 2 m, који се пружао правцем север – југ у кв. М XXVII / XXVIII (слика 3). Овај канал испуњен шљаком и гвозденом згуром можда је служио за одвод отпада топионичких или ливачких пећи које су се налазиле у унутрашњости утврђења.⁹

Најмлађа фаза живота на сектору јужне капије утврђења *Timacum minus* завршила се, према резултатима досадашњих истраживања, средином V века. После разарања поменуте грађевине од сувозида у пожару, нема трагова грађевинске активности на овом простору, а изнад слоја сивомрке земље (слој А) налази се површински слој хумуса.

На сектору јужне капије, за сада, нису констатовани налази VI века, који би се могли везати за рановизантијску обнову утврђења цара Јустинијана, док су на простору иза западне куле, у површинском слоју хумуса нађени уломци средњовековне грнчарије (XI–XII век).

Покретни налази са истраженог сектора, чији већи део чине уломци керамичких и стаклених посуда,

прелиминарно су обрађени да би употпунили стратиграфске податке, али без детаљније обраде целокупног археолошког материјала датовање појединих слојева у овом извештају треба условно схватити.

Напоменимо, да су на истраженом сектору, вађењем камена током овог века, јако оштећени јужни бедем и јужни и западни зидови западне куле јужне капије, односно да су очувани само у темељној зони или чак у трагу.

¹ П. Петровић, Станице *Timacum* на путу *Naissus-Ratiaria* и античко насеље код села Равна, *Старинар* XXVI/1975, Београд 1976; П. Петровић – А. Лаловић, Антички град Тимакум код села Равна, *Развијтак* 2, Зајечар 1976; П. Петровић, Одбрамбени системи у антици, *Акција XIII Конгреса савеза археолошких друштва Југославије*, Нови Сад 1984; Р. Petrović, *Timacum Minus und die Kastelle in Timok – tal*, 13 *Limeskongress*, Aalen 1986; *Ibid*, *Inscriptiones de la Mésie Supérieure*, vol. III – 2, *Timacum minus – Romuliana*, Београд 1995; *Ibid*, Римљани на Тимоку, *Археологија источне Србије*, Београд 1997; П. Петровић – С. Јовановић, *Културно блато књажевачког краја, археологија*, Београд 1997.

² Теренским радовима руководили су мр Софија Петковић, сарадник Археолошког института у Београду и Светозар Јовановић, кустос Завичајног музеја у Књажевцу.

³ Археолошка ископавања трајала су од 25. 09. до 10. 10., а поред руководиоца теренских радова учествовао је, као члан екипе, Саша Милутиновић, фотограф Завичајног музеја у Књажевцу.

⁴ Унутрашњост источне куле јужне капије делимично је истражена у кампањи 1996. године, када су радовима на сектору јужне капије руководили археолози мр Весна Манојловић – Николић, са Филозофског факултета у Новом Саду и Марин Брмболић, из Завода за заштиту споменика културе у Панчеву.

⁵ Археолошка ископавања трајала су од 07. 09. до 01. 10., а поред руководиоца ископавања, као чланови екипе, учествовали су мр Мира Ружић, кустос Археолошке збирке Филозофског факултета у Београду и Саша Милутиновић, фотограф Завичајног музеја у Књажевцу.

⁶ П. Петровић – С. Јовановић, *op. cit.*, 20.

⁷ У северном зиду источне куле јужне капије узидан је део архитрава неке старије грађевине (храма ?) од белог мермера, као што су у овој фази на западној капији утврђења уграђивани делови старијих надгробних споменика. Очигледно је да је ова фаза утврђења зидана пред претећом опасношћу, у великој журби, са недостатком грађевинског материјала.

⁸ Идеална реконструкција јужне капије (*Porta praetoria*) дата је у П. Петровић – С. Јовановић, *op. cit.*, сл. 19.

⁹ Анализа узорака гвоздене згуре није извршена, али је вероватније да се ради о ливачким пењима, обзиром на њихов положај у оквиру утврђења, у близини истраженог дела занатског комплекса.

ВЕСНА БИКИЋ, Археолошки институт, Београд
ЈОСИП ШАРИЋ, Археолошки институт, Београд

ИЗВЕШТАЈ О АРХЕОЛОШКИМ ИСКОПАВАЊИМА НА ЛОКАЛИТЕТУ РОМУЛИЈАНА – ГАМЗИГРАД У 1998. ГОДИНИ

Кула 19

Археолошка ископавања у кули 19 у 1998. години обављена су у периоду од 26. јуна до 27. јула, а одвијала су се у сегменту III, у којем су радови започети током кампање у 1997. години (сл. 1). На истраживаном простору северног сегмента III запажено је, као и у раније ископаном сегменту I, интензивно смењивање културних слојева, у веома сличном стратиграфском распореду. Извесне, мање неподударности у границама слојева између сегмента I и сегмента III, резултат су различитог интензитета коришћења простора куле, нужних нивелација терена и благог, али приметног пада свих слојева ка улазу у кулу, због потребе сталног раширивања те комуникације. У унутрашњости куле 19 може се пратити настанак и смењивање културних слојева у

раздобљу дугом готово пуна три столећа – од почетка 4. све до краја 6. века. Будући да је стратиграфија културних слојева, заједно са свим карактеристикама и покретним археолошким налазима детаљно објављена након ископавања у 1997. години,¹ наставком радова створена је основа да се разматрања усмере на шири план, који подразумева запажања особености у појединим епохама живота на овом простору. У том смислу, културну стратиграфију ове једне микроцелине на налазишту Ромулијана – Гамзиград представљају, за сада, три хоризонта.

Хронолошки оквир најстаријег, I хоризонта обухвата време изградње, као и коришћења куле у првобитној функцији, до времена првог рушења које је, највероватније, уследило убрзо, у току прве полови-